

Szentmártoni Szabó Géza

„Mint szép ereklyével...”

Balassi versének hasonlata, és ami mögötte rejtezik

Balassi Bálint 1593. március 21-én Pozsonyból levelet küldött ifjú barátjának, Batthyány Ferencnek Németújvárra. A máig fennmaradt levélben többek közt ezt olvashatjuk: „Nagyságod elmente után jutottak vala valami új versek elmémre, Poszedarszkynak adtam, Nagyságod kérje el tőle. Nem rosszak bizony, az mint én gondolom. Ha Nagyságod az gyűrőt Fulviának megküldené, bizony oly verseket küldhetnék, hogy az stalmaster leányának is (ha értené ám) megímelyednék az gyomra belé miatta.”

A Stallmeister, azaz a főlovászmester lánya után az ifjú barát vágyakozott, a titokzatos, Fulvia álnévvel illetett asszony pedig Balassi utolsó nagy szerelme volt. Vélhetőleg a levélben említett, s a dalmát Posedarskinak átadott „új versek” kerültek elő egy ív papiroson, Stoll Béla felfedezéseként, 1952-ben, a Batthyányak körmen-di levéltárából. (1) A költő saját kezével írta le öt egysztrofas versét, közülük a három kö-zépsőt ismert verseiből emelte ki, némi változtatással. Az első vers csupán ezen a papír-lapon szerepel, s nem tudni, hogy honnan való, s mikor íródhatott; az utolsót viszont bi-zonnyal akkor, 1593-ban szerezhette. (Címeik: 1. „Az erdélyi asszony kezéről”. 2. „Az maga elméjének gyors voltáról az szerelem miatt”. 3. „Az Célia bánatjáról”. 4. „Bánja, hogy hajnalban kell az szerelmesétől elmenni”. 5. „Fulviáról”) Erre az újabban „Sajátkezü versfüzér”-nek elnevezett kis versciklusra akár úgy is tekinthetünk, mint Balassi költé-szetének esszenciájára. Az epigrammatikus tömörségű strofák kis remekművek. Az első-ben a kegyosztó erdélyi asszony érintéséért szolgálatra, sőt rabságra kész költő az udva-ri szerelem summázatát írta meg; a másodikban a szerelem szerepel a költői ihlet forrá-saként; a harmadikban a Mária-síralmak óta ábrázolt, még a fájdalom és a könnyeken is átütő asszonyi szépséget csodálhatjuk, a negyedikben a természet gyönyörű hajnali úju-lása vet véget a titkos szerelmi együttlétnek, az ötödikben pedig, mint egy miniatűr ön-életrajzban, a leginkább, a legtovább és az épp akkor szeretett asszonnyal: Juliáról, Céli-áról és Fulviáról vall a költő.

Vizsgálódásom tárgya most az első, „Az erdélyi asszony kezéről” címet viselő vers, amelyben Balassi a szolgáló szerelem summáját adja szépséges megfogalmazásban, anélkül azonban, hogy az ihlető asszony személyéről bármit is megtudhatnánk:

Ha szinte érdemem nincs is arra nékem, hogy ő engem szeressen,
Csak áldott kezével, mint szép ereklyével, engem, mint kórt, illessen,
Légyek ferge rabja, bátor ne szolgálja, csak szinte el ne vessen!

Ez a kis remeklés jól szemlélteti, hogy a kegyosztó nő háromféleképpen viszonyulhat a férfihoz: kedveli és ezért elfogadja szolgálatát; nem kedveli, de megtűri mint rabját; gyűlöli és ezért elűzi magától. Az udvarlás célja a szolgálai pozíció megszerzése, ám ha ez nem sikerül, úgy még a kiszolgáltatott rabság is jobb az elűzetésnél.

Jól ismert dolog, hogy a lovagkorban a trubadúrok a két nem kapcsolatában, egyolda-lúan, csupán a nőt emelték piedesztálra, benne keresván a tökéletes szépség megvalósulá-

sát. A feudális világot tükrözte ez a vazallusi viszony, amelyben a lovag kitartó udvarlással érdemeket próbált szerezni, hogy a magasztalt, de rangban felette lévő vagy férjes asszonytól szerelmi jutalmat nyerhessen. A jutalom a kézfogás vagy a csók, Venus játéka már kevésbé. Az elérhetetlenség avagy a reménytelenség volt a szerelmi szenvedély alapja. A trubadúrok feudális függőséget modellező szemlélete a reneszánsz korban, előbb *Petrarca* daloskönyve révén, utóbb a humanisták szépségről és a szerelemlről írt neoplatonikus tanai által, új alapvetést kapott. Balassi sokáig az udvari költészet lovagkorig visszanyúló hagyományát követte, s csak később jutott el a házassággal összeférő szerelem gondolatáig. A reneszánsz pásztordramákban a szép szavakkal való udvarlás értelme épp az, hogy azzal meglágyítható a legkeményebb asszonyi szív is. Balassi „Szép magyar komédiá”-jában a férfi főszereplő nagymérvű szerelmi szenvedésének csupán egy félreértés az oka. Angelika-Julia ugyanis abban a hitben, hogy elbujdosott szerelmese él még valahol, hozzá továbbra is kötődve, visszautasítja, minden szép udvarlása ellenére, Thyrssis-Credulust, aki viszont holtaknak vélt kedvese helyett, annak hasonmásával is beérné. Julia visszautasítása tehát a pásztordramán belül lovagi alaphelyzetet teremt, hiszen a férfi előbb szolgálata elfogadtatására, majd legalább a rab állapot elnyerésére törekszik, ám teljes elvetetésben lesz része. A történet végén azonban kiderül valódi nevük, és ekkor az asszony ellenkezés nélkül beadja a derekát, s ismét egyenlőek lesznek a szerelemben. Balassi a Júlia-ciklusban a petrarkista eszköztár segítségével a pásztordráma idillikus álomvilágához hasonló környezetbe helyezte *Losonczy Annával* való szerelmének történetét. Ám ott nem volt lehetősége a költőnek a boldog befejezésre, hiszen nem félreértésen alapult Júlia visszautasító viselkedése, hanem annak „megnyerhetetlen” voltán.

Az erdélyi asszony kezéről szóló vers második soráról *Horváth Iván* a következő megfigyeléseket teszi 1982-ben megjelent könyvében (2): „híres középső sora ... két hasonlóra vezethető vissza. Az egyik egyszerű (engem, mint kórt), a másik bonyolult: a hasonló és a hasonlított is jelzős (szép kezével, mint áldott ereklyével). Fokozza a távolságot a jelzőcserés hypallage, mely az első hasonlítottat szakrális hasonlójához emeli (áldott kezével, mint szép ereklyével).” (3)

Horváth Iván nyomán *Vadai István* így elemzi ezt a sort (4): „Érdemes megfigyelni az áldott kezével – szép ereklyével kifejezések felcserélt jelzőit, amivel a vallásos és szerelmes vonatkozás összemosódik, a szerelem szinte vallásos áhitattá fokozódik.” *Vadai* vélekedését vitatva *A. Molnár Ferenc* arra a megállapításra jut, hogy mindkét jelző az asszony kezére vonatkozik. (5)

Horváth Iván és nyomában *Vadai István* vélekedése azért téves, mert a hasonlatban, azaz a similitudóban nem lehet hypallagét alkalmazni! A „*Rhetorica ad C Herennium*” így ír a similitudóról (XLV. 59): „A hasonlat olyan beszédforma, amely valami hasonlót visz át valamely dologra egy másik, attól eltérő dologról. Alkalmazhatjuk díszítés, bizonyítás, világosság vagy szemléletesség céljából.” (6) Tehát a ’mint’ vagy az ’akár’ szóval, illetve a ’-ként’ toldalékkal bevezetett hasonlat valójában két fogalom hasonló tulajdonságok alapján történő párhuzamba állítását szolgálja. *Szabó G. Zoltán* és *Szörényi László* retorikai könyve szerint „fontos, hogy a hasonlatként használt kép ne legyen homályos; általában mindig világosabbnak kell lennie annál, melynek kedvéért alkalmazzuk. Minél távolabbi a kép, mellyel hasonlítunk, annál váratlanabb, annál erősebb hatású.” (7) Balassinál szép számmal találunk ilyen hasonlatokat (VI, 4.): „Édes ajaka piros, szinte oly, mint jól meg nem ért meggy;” vagy (XVII, 3.): „Holt-eleven vagyok, mint kór, csak tántorgok;” avagy (LIX, 3.): „Fekete gyászába, mint sűrű árnyékba liliom, úgy fejeérik.” A „*Rhetorica ad C Herennium*”-ban a hasonlatról még ezt is olvashatjuk (XLVIII, 61.): Nem szükséges ugyanis, hogy az egyik dolog teljes egészében hasonló legyen a másik dologhoz, ám abban meglegyen a hasonlóság, ami az egybevetés alapja. (8) Balassinál erre is akad példa (III, 7.): „Fejér ruhájában, mint szép fejér páva.” Azaz a hölgy olyan szép, hogy fehér ruhában is a sok színben pompázó páva látványát idézi fel.

A transmutatio egyik alakzata a hypallage, amelyben egy dologhoz olyan rá nem jellemző tulajdonságot vagy cselekvést kapcsolunk, amely csupán az adott szövegösszefüggés által hozzárendelt másik dolog sajátossága. (9) A példákat főként az ókori, illetve az újabbkori irodalomból merítik a kézikönyvek. Az egyik nevezetes antik példa *Vergilius* „Aeneis”-éből való (VI, 268): „Ibant obscuri, sola sub nocte...” Szó szerint: sötétségbe burkolva mentek a magános éjben. Az értelme: magánosan mentek a sötét éjben.

A retorikai könyvek példái között egy sem akad, ahol a hypallage hasonlatban is szerepelne. A továbbiakban néhány példát hozunk elő az áldott jelző alkalmazására magától Balassitól. Vegyük először a XL. vers 4. strófáját, ahol a költő Julia után vágyakozik:

Most is örömemet magaddal elvitted kedvemmel egyetemben,
Reád gyúlt szerlmem titkon éget engem keseredett elmémben,
Áldott szemeidet, gyenge szép színedet juttatván én eszemben.

Az áldott szemek kifejezés éppúgy összetartozó szerkezet, mint az áldott kéz. Az inverzió e sornál semmiképp nem volna lehetséges. *Credulus* a „Szép magyar komédiá”-ban Júlia lábait is áldottnak mondja, sőt azok illetéséért a letaposott virágokra irigykedik (Act. III. sc. I.): „Óh, boldog virágocskák, kik viselitek az ő áldott lábacskaínak nyomdokát, ugyan irillem, hogy lábaival illet benneteket.”

A középkorban az angol és a francia királyok kezét ténylegesen áldottnak vélték, hiszen illetésüknek csodás gyógyító erőt tulajdonítottak. (10) Balassi a vallásos kontextusból kölcsönzött, „áldott” jelzőt Julia egész személyére kiterjesztette, s egyik állandó jelzőjeként használta (Act. I. sc. 1): „...holdá kélve megláthatom az ő áldott személyinek dicsőséges fényét.” A Julia-ciklus versei többnyire az égi szférában játszódnak, s így Julia attribútumai is égiek. (XL. 9): „Angyali áldott szént, dicsőítettő fént halandóra hogyhogy ádsz?” (L. 1): „Áldott Julia kiballagtába Cupidót találá.” (LIII. 8.): „Jó és nagy szép voltát áldott Juliának ha ki tudni akarod.” (LV. 5): „Így feddvén, törödvén nagy kegyetlenségén áldott szép Juliámnak.” Julián kívül *Venus* és *Cupido* is megkapta ezt a jelzőt, s csupán *Célia* nem részesült belőle (LIX. 5): „Áldott *Venus* asszony, kinél nyilván vagyon lelkem súlyos gyötrelme.” (*Célia* III. 1.): „Kegyelmes szerelem, ki ily jól tél velem, áldott légyen te neved.” Rajtuk kívül az *Isten* neve, a kikelet és a szép *Pünkösöd* kapta még meg Balassitól az áldott jelzőt. Látható, hogy Balassi állandó jelzőket használ, nem nagyon cserélgeti őket, legfeljebb szinonimáikkal, hiszen verseiben panelszerű, megkonstruált szerkezeteket variálgat egymással.

Az erdélyi asszony felmagasztalt kezének tehát az áldott a valódi jelzője, az ereklyéé pedig ténylegesen a szép. Az sem érdektelen, hogy éppen az imént idézett, az áldott szemeket említő vers 12. strófája a „Sajátkezű versfűzér” második darabja, amely „Az maga elméjének gyors voltáról a szerelem miatt” címet viseli, s amely szintén két hasonlatot tartalmaz:

Forr gerjedd elmémre, mint hangyafészekre, sok új vers, mint sok hangya (11)

A „Szép magyar komédiá”-ból kiemelt, LIV. vers 6. strófájában ugyancsak nincs jelzőcsere, pedig itt a hasonlat épp olyan, mint a kéz és az ereklye esetében.

Kegyetlenségéért, türtem sok kínjáért, hát még *Istentül* sem fél?
Ő fejr mellyében, mint szép lágy fészekben, kegyetlenség hogyhogy él?
Mert mint nyelved beszél, búmmal, én hiszem, él, óh, mely igen nem kémél! ECHO: Él.

Az asszony fűzővel megemelt, ruhától övezett és félig láttatott, fehérén domborodó mellének mélyedése hasonló az énekesmadarak szépen formált, lágy tollakkal bélelt fészkéhez. Az emberi testrész ezúttal is tárgyallyal van összevetve.

Az áldott kézre, áttételesen, az istenes versek közt is akad példa. Balassi, az „Adj már csendességet” kezdetű istenes ének 7. strófájában, nem hasonlatot, hanem metonímiát alkalmaz:

Nyisd fel hát karodnak, szentséges markodnak áldott zárját,
Add meg életemnek, nyomorult fejemnek letört szarvát;

Épülvén áldjalak, élvén imádjalak, vétek nélkül,
Kit jól gyakorolván, haljak meg nyugodván, bú s kín nélkül.

Értelmezve: Karodnak és szentséges markodnak zárként csukott, ám áldott ujjait nyisd ki. Illetve: Életemnek és nyomorult fejemnek (=személyemnek) szarvként letört büszkeségét add vissza.

Az „Istenes énekek” kiadásainak egy részében szereplő „letört szárnyát” olvasat mindeképpen helytelen, hiszen a régiségben a szárnyat szegik, nem törik! (12) *Bogáti Fazakas Miklós* Jób könyvéből készült verses parafrázisban, a XVI. rész 9. strófájában ezt olvashatjuk: „Fejem szarvát porral meghánytam, gyaláztam.” (13) A szarv letörésének bibliai jelentésére példákkal szolgál *Bogáti Fazakas* zsoldárfordításának néhány szöveghele. XVII, 6: „Letörted, Uram, ha szarvat vöttem, magamat elhittem.” XCII, 9: „En fejemet jóval látod, szarvamat úgy vastagítod.” CXLVIII, 14: „Letörte népe szarvát, de fel emeli dolgát.” (14) A középkori egyetemeken az új hallgatók megalázását depositio cornuumnak, azaz szarvletörésnek nevezték. (15)

A szarv-olvasat helyessége megkívánja a forrásokban szereplő „Repülvén” szó „Épülvén”-re való javítását. Balassi az LI. zsoldár parafrázisának 9. strófájában maga írja: „Szentelő lelkeddel, hadd épüljön meg fel, mint azelőtt, bús lelkem.” A nagyciklusban a XI. ének 4. strófájában: „Új erővel építvén üzéshez inokot”; valamint LXV. ének 4. strófájában is előjön e szó: „Építs fel elmémet az jó bölcsességgel.” *Szkárosi Horvát András* „Panasza Kristusnak” című éneke, Simeont idézve (Lukács ev. 2, 34.), mondja Krisztusról: „Kiben az hívek mind megépülnek, az hitlenek mind megtöretnek.” (16) *Póli István* Jovenianus című históriája 91. strófájában a főhős ekként fohászkodik: „Add meg, Uram Isten, előbbi ép testemet.” (17) *Pécseli Király Imre* „Könyörülő szent Istenhez” kezdetű éneke 7. strófájának egyik verssora pedig Balassi énekének helyes olvasatát idézi fel: „Erődből elevenülvén, nyavalyámból felépülvén.” (18)

És most nézzünk utána az ereklyének. A szentek segítségül hívásáról és tiszteletéről *Monoszlói András* (1552–1601) pozsonyi prépost templomi beszédekét tartott 1588 nyarán, majd azokat leírva, 1589 januárjában könyv formájában is kiadta. (19) *Pázmány Péter* „Kalaúz”-ában, a szentek tiszteletéről szólván, azt írta, hogy „A keresztyének Sz. Péter árnyékára vitték a beteget; Sz. Pál kis keszkenőjével és térdkötőjével, sudario et semicinctio, illették a kórokat és gonosztúl megszállottakat, mert experientiá-ból tudták ezeknek hasznát.” (20) Balassi a „Szép magyar komédiá”-ban hasonlatban utalt egy gyógyítónak vélt ereklyére, amikor Galatea így panaszskodik Sylvanusnak (Actus II. scena III.):

„Sőt egyszer valami hitván gombostűmet is kaptad vala el, kivel az fátyolt egyengetém az fejemen; az jut-e eszedben, mint szeretéd, mint böcsüléd? Úgy tartottad, mint egy szűfájás ellen való ereklyét!” (Castelletti olasz szövegében nincs szó ereklyéről.)

Úgy látszik, hogy Balassi az erdélyi asszony áldott kezét egy gyógyító tárgyhoz, vélhetőleg egy szépművű ereklyetartóhoz hasonlította. Az ereklyék befogadására kézformájú ötvösművek is készültek, mint például *Szent László* 15. századi kar-ereklyetartója, amely Dubrovnikban maradt fenn. (21) Balassi szeme előtt azonban egy női kézforma, *Szent Anna* szép, arannyal és drágakövekkel díszített, kar alakú ereklyetartója lebeghetett. (22) Ennek a szentnek ugyanis főként a kezét tisztelték, amellyel a serényen dolgozó, segítő asszonyt szimbolizálták. Nem véletlen tehát, hogy a keresztesháborúk idején *Szent Annának* tulajdonított ujjszontok kerültek Németországba. Számuk szapo-

rodott a sacralis contactus, azaz a szentelő érintés révén. (23) Ilyen kézereklyetartóban őrizték a szent asszonyának tartott ujjcsontot Köln városában, amelyről a Teleki-kódex (1525–1531) (24) ekként emlékezik meg: „Úrnak születésétől fogva, mikor írának ezenegyszázhetvennyolc esztendőbe [...] Szent Anna asszonnak erekléi, tudniamint az ő ujjja, Németországba, nagy Kolonya nevű városba hozatának volna. Mely bizonyába nagy tisztességgel, miképpen illik, Szent Damonkos barátinak egyházába tartatik, melyhöz zárándokság-járásnak okaért emberök, jóllehet igön messzül, számlálhatatlan sokan folyamljanak.” *Melanchthon* tanúsága szerint: „Ungari ante paucos annos currebant in Belgium ad Sanctam Annam”, azaz a magyarok néhány esztendővel ezelőtt Belgiumba jártak Szent Annához. Az Aachenbe és a kölni Szent Orsolya-templomba igyekvők lehetnek azok, akik a Gent melletti Bottelaer templomát is útba ejtették. (25)

Szent Annát céhpatrónaként tisztelték a szabók. Az 1540-es években a szegedi szabó céh készíttetett Szent Anna kezét formázó, szépmívű ereklyetartót, amely mindmáig szerencsésen fennmaradt, s a raguzai Santa Maria Maggiore székesegyház, vagyis a mai dubrovnikai Riznica Katedrale kincstárában őrzik. Felirata kissé talányos: „Decretum est manum istum esse sartorum Zegediensis 4° [=quarto] tempore Michaelis Tot iudicis eiusdem anni.” Azaz: Elhatározottak, hogy ez a kéz a szabóké legyen, *Tóth Mihály* szegedi főbíróságának negyedik idejében, ugyanezen esztendőben. (26) Ez a Tóth Mihály ugyancsak bízott Szent Anna és kézereklyéje segítségével, hiszen 1552. február 20-án éjjel az ő vezetésével foglalták el a magyar hajdúk egy hétre Szeged városát a törököktől. Ezt a végül balul sikerült akciót *Tinódi Sebestyén* „Szegedi veszedelem” címen énekelte meg. A jólértesült szerző ebben a tudósító históriájában a következőképpen mutatta be Tóth Mihályt:

Jó Tóth Mihály régen magabíró vala,
Szeged városának főbírája vala,
Az terek közül ő kiszökött vala,
Mező Döbröcönben szegényül lakik vala.

Szegeden a török hódoltság megszűnése után a szabók céhének ismét Szent Anna lett a védőszentje, akinek a Dömötör-templomban, 1769-ben, oltárt is állítottak. Magyarországon többek közt még a gyöngyösi, az esztergomi és a soproni szabó céh is Szent Annát választotta patrónájának.

Bálint Sándor szerint a kézereklyével áldást osztottak és könyörögtek hozzá. Szent Anna miséjekor a Példabeszédek könyvének 31. része 19–20. verseiből olvasták fel a derék asszony dicséretét: „Kezeit veti a fonókerékre, és kezeivel fogja az orsót. Markát megnyitja a szegénynek, és kezeit nyújtja a szűkölködőnek.” Mint az elmondottakból érzékelhető a vallási misztika és a profán költészet kapcsolata, kimondatlanul ugyan, de jelen van az erdélyi asszony kezéről szóló versben.

A legendák szerint Szent Anna Joákim felesége és Szűz Mária anyja, őáltala pedig Jézus Krisztus nagyanyja volt. Története nincs meg a Bibliában, csupán az apokrif „Jakab ősevangéliuma” alapján került be a „Legenda Aurea”-ba. Tisztelete a kereszteshadjáratok után, a 13–14. századtól kezdve, főként a ferencesek, a klarisszák és az ágoston rendbeliek révén terjedt el Európában. Szent Anna a beginajámborságnak is különösen tisztelt alakja volt. A naptárban július 26-án van az ünnepe. Ő a keddi nap asszonya, hiszen amint a Teleki-kódex (1525–1531) (27) elbeszéli: „Szent Emerencia asszony teröhbe esék és szülé az ő első leányát keddön, melyet neveze Annának.” Ahogy a kódex a továbbiakban elmondja, maga Szent Anna is kedden szülte meg Szűz Máriát, sőt később ezen a napon halt meg. Szent Anna háromszor ment férjhez. Először 15 évesen a 20 éves Joákimhoz: „Mikoron kedig tizenöt esztendőre jutott volna, megállapodt volna, és házasságra mennie ideje lőtt volna, nem firfiúnak kívánságából, de a törvének készletésével, házasság szerént nemes ifjúhoz és igazhoz, Joachimhoz egyesüle, mert ez Dávid királynak nemzetből való vala, mikoron házassula, húsz esztendő ember vala.”

Házasságukból hosszú ideig nem született gyermek. Húsz esztendő elteltével azonban Anna szeplőtelen fogantatással szülte meg Szűz Máriát. Két későbbi, Cleophással és Salomással kötött házasságából valók a szent szűz testvérei: Maria Jacobi és Mária Salome. Az ábrázolásokon a teljes család, Szent Anna egymást követő három férjével, és Szűz Mária két testvérével látható.

Kedvelt ábrázolás volt Szent Annának férjével, Joákimmal való találkozása Jeruzsálem Aranykapujánál, hiszen egymást köszöntő ölelésük vagy csókjuk pillanatában történt Szűz Mária szeplőtelen fogantatása. (28) E meghitt téma hagyományos ikonográfiáját követi *Giotto* 1305-ben született padovai freskója, majd a 16. századig számtalan ábrázolás, így *Dürer* 1504-es fametszete is. (29) A bártfai Szent Egyed-templom 1485-ben készült Szent Anna-oltárán is látható ez a már-már profán színezetű jelenet. Balassi a Júlia-ciklus elején, a XXXVIII. versben ugyancsak egy kapunál, talán a pozsonyi városkapunál találkozik a gyászöltözetben lévő Losonczy Annával, akit Venus Cupido által előzőleg neki ígért: „Egy kapu közében juték elejében vidám szép Juliának.” Ám a magát Joachim helyzetébe képzelő költő rögtönzött udvarló versén és térdet-fejet hajtó köszönésén a mennybélinek tetsző Anna „csak elmosolyodék”.

1. ábra

Szent Annát azonban leginkább harmadmagával ábrázolták, amint trónon ülve, ölében nyugszik leánya és unokája. Ezt a megjelenítést latinul Metterciának nevezik. A Kazinczy-kódex (1526) (30) egyik példája egy hitbuzgó ifjú történetét beszéli el, akinek „az ő gazdája, az pap jámbor, előltalálván, mondá néki: Szerető fiam, te az Szent Anna asszont igön prédikálad, azért ez szentegyháznak nagyobbik tornyára, napesetre írad fel az ő képét, hogy mindönöktől láthattassék és tisztöltessék. Ki legottan az egyháznak nagyobbik tornyára állást csináltata, olymint hatvan séngnyire fel, és szépön Szent Annának képét megírá: bal ölébe írá Urunkat és jobb ölébe Asszonyunkat; és az képnek fölötte imezt írá aranbötükkal: Szent Anna mind harmadmagaddal segíts meg éngömet! Melyet mikoron elvégezött volna és akara leszállania, pokolbéli ördög nagy szelet támaszta reája, mely szél az állást elité lábai alol. Ő kegyég bízván az ű asszonyába, megragadá az képnek pa-

lástját, és nagy szóval imezt kajáltá: Óh, Szent Anna mind harmadmagaddal, segíts meg éngöm! És ímé, csodálatos dolog, ez ifjú olymint egy fél napig az képnek palástján figge, míg nem híre lőn benne az királnak, ki őtet onnéta levéteté.”

A hármas együttlét ábrázolása gyakran kibővül a háttérben megjelenő Szent Józseffel. *Hans Baldung Grien*nek (1484–1545) a „Szent család”-ot ábrázoló, 1511-ben készült fametszetén különös szerepet kapott Szent Anna keze. A szent asszony e nevezetes képen a Szűz Mária ölében fekvő kisgyermek nemiszervét illeti balkezeének áldást formázó ujjjaival. A művészettörténészek számára is sok fejtörést okozott e jelenet értelmezése. *Leo Steinberg* szerint Anna mozdulata nem más, mint az ostentatio genitalium gesztusa, amely Jézus testének hús-vér voltát szemmel láthatóan kívánja demonstrálni. (31)

2. ábra

A reneszánsz kor híres itáliai festőit is megihlette a Mettercia. *Leonardo da Vinci* per sze ezt sem a kialakult hagyomány szerint festette meg. Szent Anna kultusza még a humanistákat is megérintette, így *Erasmust* is. Sőt a reformációt megindító *Luther Márton* ekként mondta el az asztali beszélgetésekben, hogy erfurti tanulmányai után milyen fogadalom miatt lett ágoston rendbeli szerzetes (32): „[1505. július 2-án, a nyári szünetről] visszatérőben, nem messze Erfurttól, Stottenheim falu mellett hatalmas vihar lepett meg. Közvetlen mellettem csapott le a villám, s engem félelem fogott el, hogy hirtelen, meg térés nélkül kell meghalnom. A haláltól körülvéve Szent Annát hívtam segítségül és meg fogadtam, hogy kolostorba lépek: Szent Anna segíts, én szerzetes leszek! (33)

Luther apja rézbányász volt, az e mesterséget űzők pedig Szent Annát tartották védőszent-jüknek. Ez volt az oka annak is, hogy a felső-magyarországi bányavárosokban igen kiterjedt kultusza volt e női szentnek. A Besztercebánya melletti Libetbányán, a Szent Magdolna-templomban, 1500-ban épült fel Szent Anna kápolnája. (34) Lőcsén, Szepesszombatban és Kisszebenben ugyancsak ekkoriban állítottak Szent Anna-oltárokat. A rozsnyói székesegyház 1513-ban készült táblaképén a Mettercia bányaművelést ábrázoló háttér előtt látható. Eperjesről származik az a Nemzeti Galériában lévő, Szent Annát a Szűzzel és a gyermekkel ábrázoló oltárkép, amelyre – Hans Baldung Grien fametszetéhez hasonlóan – Szent Józsefet is ráfestették. A donátor, *Hütter János* városi szenátor, magát is megörökíttette ezen az 1520-ra tehető táblaképen, mégpedig fiával, és védszentjével, János evangélistával együtt. A Lutherrel személyes vitát folytató *Werbőczy István* 1539-ben Szent Anna-kápolnát építtetett a budai várban lévő, Szent Jánosról elnevezett ferences kolostorban.

A mai falírkálók kegyes elődjének tekinthető az a magyar ifjú, aki a Kazinczy-kódex le gendája szerint a spanyolországi Santiago di Compostellában, a neki megjelenő Szent Jakab

apostol tanácsára lett Szent Anna tisztelője; s aki „megtanulá, jóllehet nem tudna diákul, imez három neveket megírnia: Jesus, Maria, Anna. Ennél többet nem tanulhata. Ez három méltóságos neveket kegyég, valahol jár vala, mind falra és mind egyébre ottan felírja vala.” (35)

A reformáció által megtört kultuszt a tridenti zsinat után a ferencesek és a jezsuiták élesztették újjá. A bécsi Szent Anna-templom 1573-tól lett a Jézus Társaságé. A magyar jezsuiták a 16. században az osztrák rendtartományhoz tartoztak, s velük Balassi, 1586-os katolizálása után, közeli kapcsolatba került.

Balassi XLII. verse 5. strófájában így mentegetődzik Cupido, amiért Juliát saját anyjának, Venusnak vélve, fáradsága után fejét az ölébe hajtotta:

Szép Venus anyámnak téged alítalak, bízomban csak úgy menék,
Te áldott öledben, mint anyám ölében, hogy fejem ott nyugodnék;
Tetszél szemeimnek lenni szép szülémnek, vétkem csak abból esék.

Julia, áldott ölében a gyermek Cupidóval, mintha csak a trónoló Szent Anna ölében Mária mellett ülő gyermek Jézus profánná változott alakját látnánk!

A „Szép magyar komédiá”-ban a nevét felfedő Thyrsis ezeket mondja (Act. V. sc. IV.): „Óh, én édes Angelicám, az te magad kezivel gyógyítál meg akkor, mely jótétellel csak ez mostani veszélyre juttattál, mert ha akkor meghadtál volna halnom, most ez nagy bűt nem szenvedném, sőt az te áldott öledben múltam volna ki ez világból!” Ezek az egybeesések talán nem véletlenek.

Balassi Bálint anyja, *Sulyok Anna* pontos születési idejét nem tudjuk, csupán valószínű, hogy 1530 előtt jött világra, s így még katolikus keresztségben részesült. Első férje, az 1552 tavaszán elhalálozott *Muthnoky Mihály*, az esztergomi érsek provisorja, katolikus vallású volt. Sulyok Anna tehát bizonyosan találkozott Szent Anna kultuszával, protestánsná csak 1553 után válhatott, amikor *Balassi János* feleségül vette.

Losonczy Anna valószínűleg 1551-ben született, s nevét a keresztségben ő is Szent Annáról nyerte. *Ungnád Kristóf* 1563. december 20-án Szentgyörgyvárott (= Gyurgyevác) kelt, s *Ungnád Ádámné Thurzó Erzsébet*hez írott levelében mátkájaként említette Losonczy Annát. A protestáns vallású Ungnád Kristóf (1525. k.–1587) ifjúkorában III. Pál pápa (1534–1549) inasaként Rómában élt, tehát negyed századdal idősebb lehetett menyasszonyánál. (36) Esküvőjükre négy év múlva, 1567 áprilisában, Anna 16 éves korában, a Nyitra megyei Tapolcsányban került sor. Egymással szembenéző házastársi képük egy ásatás során előkerült, töredékes kályhaoromdíszen maradt fenn. Az 1574 körül készült zöldmázás kerámia félkörös peremét nyíllal átlőtt szív díszíti. A domborművön Losonczy Anna mint fiatalasszony ingvállat, magas, fodrozott csipkével díszített inget és széles, hímzett pántokkal összefogott, hálós főkötőt visel; Ungnád Kristóf szakállas arcával, kopaszodó homlokával meglett korú férfinak látszik. (37)

3. ábra

Három fiúk és több leányuk közül csupán az 1569-ben született Anna Mária érte meg a felnőtt kort. *Bornemisza Péter* 1577. augusztus 4-én, Semptéről ajánlotta „Négy könyvecské’-jét „Ungnád Anna Mária asszonynak... Ungnád Kristóf uram... és... Losontzi Anna asszonyom szerelmes leányának”. Anna Mária, anyjához hasonlóan fiatalon, 14 éves korában ment férjhez. (38) Esküvője *Erdődy Tamás* (1558–1624) horvát bánnal 1584. január 22-én volt, Pozsonyban, az érseki palotában. (39) Ebből a házasságból született *Erdődy Zsigmond* (1587?–1639), Losonczy Anna unokája. Ungnád Kristóf 1587 november 4-én halt meg Kassán, tehát felesége, Szent Annához hasonlóan, 36 éves korában özvegyült meg. (40)

Íme, összeállt a „szent család” modellje. A profán Mettercia pedig nem más, mint Losonczy Anna, a leánya: Anna Mária, és a kisded Zsigmond. Mindez pedig akkoriban történt, amikor Balassi a majdani Julia-ciklus verseit éppen írni kezdte. A költő, 1586 végi katolizálása után, főként a jezsuitákkal tartott kapcsolatot, akik többek közt a Szent Anna-kultusz újraélesztésén is fáradoztak. Így hát nem volna meglepő, ha Balassi gondolataiban az Anna keresztnév Szent Annát is felidézte volna. Balassi akár a jezsuiták ösztönzésére, akár saját indíttatásából felkereshette a Losonczy Anna nevét is felidéző Szent Anna-kegyhelyek egyikét. Nem idegenkedtek ilyesmitől akkoriban a protestánsok sem, hiszen látványosság okán maguk is elmentek efféle helyekre. Elég csak *Szepsi Csombor Mártont* vagy *Szenci Molnár Albertet* említenünk.

Bárki is volt tehát az erdélyi asszony, az bizonyos, hogy az ő kezéről írott vers eredetileg Losonczy Anna alakjára szabva készült, hiszen benne a kizárólag Juliára használt jelzős szerkezet olvasható. A Julia-ciklus XLVII. versében is vallásos kontextusban jelenik meg az enyhületet nyújtó érintés. Ott Jézus azon példázata a hasonlat alapja, amelyben a pokolban kínlódó gazdag az üdvözült koldushoz szól (Lukács 16, 24): „Atyám, Ábrahám, könyörülj rajtam, és küldd el Lázárt, hogy ujjja hegyét mártsa vízbe, és hűsítse meg a nyelvemet; mert igen gyötörődöm e lángban.” Balassi versének hasonlatai a 4. s az 5. strófában erre utalnak:

Meglágyul keménség, megszűnik irigység, jóra fordul gyűlölség,
Istentől mindenben adatott idővel változás s bizonyos vég,
Csak én szerelmemnek, mint Pokol tűzének, nincs vége, mert égetn-ég.

Végzetetlen voltát, semmi változását szerelmemnek hogy látnám,
Kiben Juliátúl, mint Lázár ujjátúl, könnyebbségemet várnám,
Ezeket úgy írák, és az többi után Juliának ajánlám.

Mindezek után érdemes újra felidéznünk az erdélyi asszony kezéről írt verset, néhány párhuzam kedvéért:

Ha szinte érdemem nincs is arra nékem, hogy ő engem szeressen,
Csak áldott kezével, mint szép ereklyével, engem, mint kőrt, illessen,
Légyek ferge rabja, bátor ne szolgálja, csak szinte el ne vessen!

Az első párhuzamot a VI. ének 6 strófája kínálja, amely az erdélyi *Bebek Judit* nevére íródott, akitől a költő szolgálata jutalmát várja:

Ily szép s jó lévén, ez kegyest hát én miért ne szeressem?
Szeretem bizony, csak viszont ő is engemet szeressen,
Szolgáltatomért szemei elől engem el ne vessen.

Az „Óh, én Istenem...” kezdetű istenes vers 7–8. strófájában a költő az Isten előtti, érdemétől független megigazolást óhajtja:

Te minden jóra fordíthatod meg az én bánatimat,
Ne vess el azért, Uram, előled, kérlek, mutasd meg azt,
Hogy jó Isten vagy, és meghallgatod fohászkodásimat.

Ezen is kérlek, ne tarts sokáig rajtam haragodot,
Fordítsad immár kegyelmességre bosszúállásidot,
Érdemem szerint ne büntess engem, te szegény szolgád.

Ugyanezt kéri az 51. zsoltár parafrázisának 8 strófájában is:

Teremt ismét bennem, teremtő Istenem, tiszta szívet kegyesen,
Füdd belém ismegént, hogy nagy szívem szerént lelkem igazt szeressen,
Éngem, romlott szegént, rossz érdemem szerént haragod el ne vessen!

A „Szép magyar komédiá”-ban (Actus III. scena I.) pedig Credulus, érdemétől függetlenül, szerelmi rabságot kér:

„Ha azt tartod, hogy nem érdemlem az te szerelmedet, ámbár ne szeress engem, csak engedd azt, hogy én szeresselek tégedet, s ha szinte nem kedveled s nem becsüled is, mégis, csak ne útdald teljességgel az én szerelmemet, s ha szerelmesed nem lehetek is, légyek ottan csak rabod, míg élek.”

Itt jegyzem meg, hogy a komédia ezen részlete és a „Ha szinte érdemem...” kezdetű strófa kontaminációja járhatott *Wesselényi Ferenc* fejében, amikor 1662. november 21-én, Teplicén kelt, s talán *Koháry István*nak szóló levelében, a következőket írta:

„Én amaz jó hírrel névvel tündöklő vitéz Balassi Bálint belém avult versecskáját tartom, midőn kedvesének hült idegenségét látván, reményében fogyott volna, azt írja egy versében: ha szeretetivel nem élhet is, ottan engedje meg, s ne bánja, ha ő szeretni fogja őtet.” (41)

A fentiekből jól látható, hogy az erdélyi asszony kezéről szóló vers együttesen tartalmazza a vallásos és a lovagi terminológia szavait. Balassi tehát ugyanazokat a szerkezeti elemeket használja újra meg újra. Még a rím��avak is azonosak. A párhuzamok egyúttal azt sugallják, hogy a „Sajátkezű versfüzér” első darabja 1593-ban nem volt teljesen új keletű. Sőt, a benne levő lovagi terminológiát a Célia-versek óta már kerűlte Balassi. A „Szép magyar komédiá”-ban viszont Credulus hiába kínálja szolgálatát, hiába könyörög a rabságért, udvarlása Julia teljes visszautasításába torkollik. Ott azonban a pásztori idillel ellentétes lovagi szituáció kialakulásának, azaz a nő kegyetlenségének csupán egy fatális félreértés az oka, amely végűl tisztázódik, s a kölcsönös szerelem helyreáll.

Mint az előbbiekben említettűk, Balassinál az ereklével való hasonlítás is a „Szép magyar komédiá”-ban fordul elő. Éppen ezért úgy vélűk, hogy az erdélyi asszony kezéről szóló strófát Balassi valószínűleg komédiájából, az „Óh, nagy kerek kék ég” kezdetű versbetét végéről emelte ki (Act. I. sc. IV.). A Fanchali Jób-kódexbe nem másolták be a versbetéteket, ezért csak a szerző által a Julia-ciklusba áthelyezett változatuk ismert. Ott a ciklushoz illő záróstrófák kerültek a végűkre. Az „Óh, nagy kerek kék ég” kezdetű ének záróversszaka a következő:

Hideg lévén kívől, égvén pedig belől Julia szerelmétűl,
Jó hamar lovakért járván Erdély földét nem nagy fáradság nélkül,
Ezt őszverendélem, többé nem említvén Juliát immár versűl.

A komédia eredeti szövegében ennek a helyén a „Ha szinte érdemem” kezdetű strófa állhatott, amelyben Sylvanus, aki Júlia miatt elhagyta Galateát, még a szerelmi rabság elnyerése után vágyakozik. A Julia-ciklus záró versében ennek a vágynak már nem volt alapja, így e strófa ott semmiképpen nem maradhatott meg. Az új záróstrófa, halványan ugyan, de kontrafaktum jellegű. Az ellentétpárok vázlatosan a következők: Szerelme hiánya irántam – szerelmi égésem iránta; kórságot gyógyító kézmozdulata – fáradságot növelő járásom; őtöle még el nem vetésem – tölem már nem említése.

Balassi az „Óh, nagy kerek kék ég” kezdetű énekének a 6. és a 10. strófájában is a „Szép magyar komédiá” prózai szövegéből merített (Actus I. scena II., illetve Actus II. scena IV):

„Óh, azok sem, egy szálnyéra is, sőt egy mákszemnyire sem mosdolhatták ki az Angelica ábrázatját. Ő maga, az Szerellem, önnen két kezével lelkemnek kellő közepette met-szette vala bennem.”

Noha felmet-szette szívem közepette Cupido néki képét,
Gyémánt szép bötükkal maga két kezével, de mégis szép személyét
Nézni elűz éngem, noha nyilván érzem, hogy csak valom gyötrelmét.

„Miképpen hogy az leppentőcske az gyertyalánghoz való örömben az gyertyalángban akartva üti magát, én is erőmet fűtem az ő kedveért nagy szerelemben lelkemet.”

Mint az leppentőcske gyertyaláng közibe magát akartva üti,
Nem gondolván vele, hogy gyertyaláng heve meg is égeti, süti,
Szívem is ekképpen Julia szénében magát örömmel fűti.

Sőt a komédia prózai szövege az előzménye a 8. Célia-vers második strófájának is (Actus II. scena IV.).

„Óh, dühös gyanúság! Mely igen elfolyja embernek szívét az te halálos mérged! Ím, mely hamar bétöltöd keserő méreggel az oly szíveket, azkiket az szerelem gyönyörösséggel s édességgel táplál!”

Átkozott gyanúság, kétséges bosszúság, gyógyíthatatlan méreg,
Ahová te beférsz, onnan nehezen térsz, odaragadsz, mint kéreg,
Bétöltöd méreggel, kit szerelem legel, a pokolbéli fereget!

A sajátkezű versfüzérben az erdélyi asszony kezére utaló cím az Erdély földjét említő, kicserélt strófára való rejtett utalás is lehet. A komédia nyomtatott változatában Dienes a következőket mondja Galateának (Act. III. sc. IV.): „Nám oly nagyra tartod magad, mint az erdélyiek az jó búzát a drágaságban, vagy az patakiak a szűk bor idején az sört.” Balassi 1576-ban, Erdélyben megismert szerelme *Kerecsényi Judit* volt, aki később, *Dobó Ferenc* feleségeként éppen Sárospatakon élt. Talán ő lett volna a rejtélyes erdélyi asszony? Aligha. Amúgy a komédia még dedikációjában is Erdélyhez kötődik, hiszen szerzője „Az erdélyi nagyságos és nemes asszonyoknak, mint jóakaró asszonyinak, holtig való szolgálatját ajánlja”.

Az 1593-ban készült ‚Sajátkezű versfüzér’ első darabja tehát vélhetőleg a ‚Szép magyar komédia’ versbetételéből, a második a Julia-ciklusból, a harmadik és negyedik pedig a Célia-versekből való kiemelés. Az utolsó viszont összefoglalja az addigi két nagy szerelmet, s jelzi a legújabbat, a Fulvia irántit. Az első négy strófát, a hozzájuk adott címekkel, Balassi átértelmezte. Ez az eredeti kontextustól való eltérés főként a negyedik darabnál látható. A kéziratlapon az öt vers közül a belső háromnál szóáthúzásokkal tarkított szerzői javítások láthatóak, az elsőnél és az ötödiknél azonban ilyenek nincsenek. Az első verset Balassi a komédia 1593 körül készült, megújított és kibővített (később ki is nyomtatott) szerzői változatából emelhette ki, s ezért az éppúgy nem szorult korrekcióra, mint az újonnan készült, a Fulviáról szóló epigramma. Ha a költő ‚Az erdélyi asszony kezéről’ című strófát is átértelmezte, úgy az (horribile dictu) a *Batthyány Ferenc* köreiből lévő egyetlen Erdélyből jött asszonyra, *Nádasdy Ferencné Báthory Erzsébetre* (1560–1614) utalhat. (Ebben az esetben a harmadik sor „bátor” kötőszava akár rejtett megnevezésnek is tekinthető!)

Végül nem maradhat említés nélkül az sem, hogy a Szent Anna kézereklyéjére való rejtett utalásnál konkrétabb képpel is találkozunk Balassi verseiben. A Júlia-ciklus záróversét követő LIX. énekben, amely 1589 nyarán, egy bizonyos Zsófi nevére íródott, a 3. strófában ekként bukkan fel a kultikus vallási háttér:

Fekete gyászába, mint sűrű árnyékba liliom, úgy fejezlik,
Szép piros orcája, fekete zománcba, mint rubin, úgy tündöklök,
Slejt öltözetiben, mint a soványbőjtben Mária képe, úgy fénylik.

Az eladósorba került *Perényi Zsófiáról* lehet szó, aki 15 éves korában lett teljesen árva. Apja, *Perényi István* már 1575-ben, anyja, *Dobó Anna* (Dobó Ferenc unokanővére) pedig ekkor, 1589-ben halt meg. (42) A slejt öltözet dísztelen, olcsó ruhát jelent, amelyet a nők gyász idején viseltek. (43) A soványbőjt, azaz a nagybőjt 1589-ben február 11-től március 29-ig tartott az ó kalendárium szerint, az új szerint pedig február 14-től április 1-ig. (44) A katolikus körmenetekben régi szokás az, hogy olyan öltöztetős Mária-szobrot hordoznak, amelyre az adott ünnepkörnek és a hozzá kapcsolódó liturgikus színeknek megfelelő ruhát adnak. Az egyházi év során ötféle szín fordul elő a liturgiában: fehér, piros, zöld, lila és fekete. Szűz Mária hordozható trónusra helyezett képét, azaz szobrát a nagybőjtben gyászruhába, húsvétkor fehér, pünkösdkor piros öltözetbe burkolták. (45) (Balassi verse e szokás legkorábbi hazai említésének tekinthető!) A katolikus egyház képtiszteletéről, s ezen belül a Mária-képekéről *Monoszló András* pozsonyi prépost írt polemikus könyvet, amely éppen 1589 júliusában, Nagyszombatban jelent meg. (46)

Az eddig idézett példákban kiviláglik, hogy a költő 1586 után szerzett világi verseiben fel-felbukkan a katolikus jellegű szimbolika. Nem lehetünk tehát bizonyosak afelől sem, hogy Balassi csupán protestáns szellemű vallásos költészetet művelt! Istenes énekeit először a protestánsok adták ki, akik bizonyosan kihagyták volna azokat az énekeket, amelyekben bármilyen katolicitást találtak volna. Bizonyosság az ilyen eljárásra a váradi rendezett kiadás, amelynek összeállítója az általa a nagyciklusból beemelt versekből rendre elhagyta a szerelmet érintő strófákat.

Összegzésként azt javaslom, hogy a Balassi-versek vizsgálatakor a reneszánsz kor esztétikai szemléletét és poétikai eszközeit próbáljuk fölfedni, s ne a későbbi korok kánonjait kövessük.

Jegyzet

(1) Stoll Béla – Pais Dezső (1952): Balassi Bálint ismeretlen versrészletei. *MNy*, 166–175.

(2) Horváth Iván (1982): *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 101–102.

(3) Horváth Iván a lapalji jegyzetben példát hoz hypallagéra a 34. számú versből: „Ménél édeseb szép szók, örvendetes csókok.” Ez a verssor ugyan jó példa lehetne a jelzőcserére, ám megjegyzendő, hogy a ménél édeseb jelző, a mézzel folyóhoz hasonlóan, már a kódexirodalomban is a beszédhez és a szavakhoz kapcsolódik. A latin nyelvű előzményekben pedig a mellifluus szó kontextusai is nézetemet támasztják alá. Az örvendetes szó pedig alkalmi, nem pedig állandó szókapcsolat.

(4) Vadai István (1995): „Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészkekre, sok új vers...” Balassi Bálint saját kezű versfüzérééről. *Tiszatáj*, 49. 1. A *Tiszatáj* diák-melléklete, 22; ua. Olasz Sándor (1997, szerk.): *Orpheus panasza. Pályaképek Balassitól Nagy Lászlóig*. Helikon Kiadó, *Tiszatáj* szerkesztősége, Budapest. 7–17. Ua. In: V. I. (2002): *Tükörben tükröződő tükör*. Tiszatáj könyvek, Szeged. 9–24.

(5) A. Molnár Ferenc (2002): Kommentárok Balassi Bálint *Az erdéli asszony kezéről* című verséhez. In: *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. A Miskolci Egyetem magyar Nyelvudományi Tanszéke, Miskolc. 130–133. (A. Molnár Ferenc, amint lábjegyzetében utal is rá, jelen dolgozatom szóbeli előadására reflektálva írta ezt a cikket.)

(6) Cornificius (1987): *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika*. Latinul és magyarul. Ford., bev. és jegyz. Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó, Budapest. 272–273.

(7) Szabó G. Zoltán – Szörényi László (1988): *Kis magyar retorika*. Budapest. 189–191.

(8) Cornificius: i.m. 276–277.

(9) Kocsány Piroska (1999): A hypallagé és az enallagé: szintaktikai vagy szemantikai alakzat? In: *Köszöntő könyv Sebestyén Árpád 70. születésnapjára*. „Magyar Nyelvjárások” A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvudományi Tanszékének évkönyve. XXXVII, Debrecen. 299–304.

(10) A gyógyító királyi illetékről: Marc Bloch (1924): *Les rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*. Strasbourg. Idézi: Klaniczay Gábor (2000): *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Balassi Kiadó, Budapest. 19–21.

- (11) Verseghy Ferenc verses művében, a *Rikóti Mátyásban* (Pest, 1804) mintha Balassi ezen verssorának paródiáját olvassánk: „S fejében a versek azonnal csüdülnek, Mint mikor a hangyák dög falatra gyűlnek” (I. dal, 30. strófa).
- (12) RMKT XVII. 3. kötet, 194. számú ének: „Olyan vagyok immár, mint szintén az madár, kinek szárnya megszegett”. Ugyanott a 231. számon: „Mint az szárnya szegött madár, úgy vesződöm.” Csáky-énekeskönyv: „Bizonny szárnyad szegem, lábad kettőtöröm...”
- (13) Varjas Béla (1979): *Balassi Bálint és a 16. század költői*. II. kötet. Budapest. 389.
- (14) Bogáti Fazakas Miklós (1979): *Psaletrium: Magyar zsoldár*. Kiad.: Szabó Géza és Gillicze Gábor, utószó Dán Róbert. Magyar Helikon, Budapest. Bogáti Fazakas XVIII. zsoldárparafrázisa 25. és 26. strófájának egy-egy sora a *Péchi Simon-énekeskönyv*ben helyes szövegű: „Mikor futni kellett, lábaimra nékem szárnyat kötött. Erős köszálra vitt, mint egy *szarvast*, hamar elrepített.” A második sor a Kövendi János-kódex romlott szövegében: Erős köszálra vitt, mint egy szárnyast, hamar elrepített. A Vulgatában: „Qui perfecti pedes meos tanquam *cervorum* et super excelsa statuens me.” A Vizsolyi Bibliában: „Olyanná tötte lábaimot, mint a *szarvasoknak* lábok, és az én váraimba állatott bé.” A példák alapján feltételezem, hogy Balassi versében először az épülvén szó torzulhatott repülvénre, majd ennek hatására változott a szarv szárnyná.
- (15) Tonk Sándor (1979): *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 92.
- (16) RMKT II., 222.
- (17) RMKT XII.
- (18) RMKT XVII. század 2. kötet
- (19) Monoszlói András (1589): *De invocatione et veneratione sanctorum. Az szenteknek hozzánk való segétségekrül, hasznos könyű az keresztyéneknek igaz hitben való épületekért*. Nagyszombat. Peisch Lajos (1941): *Monoszlóy András (1552–1601)*. Budapest. 52–56.
- (20) Hodoegus Péter (1637): *Igazságra vezérő Kalaúz*. Pozsony. 965.
- (21) Fraknói Vilmos (1898): Szent László király kar-ereklyetartója Raguzában. *Archeológiai Értesítő*, 193–195.
- (22) Thallóczy Lajos (1895): Szandály Hránity bosnyák vajda feleségének ereklyetartója Zárában. *Archeológiai Értesítő*. 51–54.
- (22) Ridovics Anna (2000): *Az Isten mindenhatóságának tárháza, azaz Szent Anna magyarországi tisztelete és ábrázolásainak ikonográfiája egy jezsuita imádságoskönyv metszeteinek tükrében*. Budapest. Ph.D-értekezés. (Ridovics Anna művészettörténész doktori védésén merült fel bennem, hogy a Szent Anna-kultusz állhat *Az erdélyi asszony kezéről* című Balassi-vers hátterében.)
- (23) Bálint Sándor (1977): *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*. II. kötet. Július 1. – november 30. Szent István Társulat, Budapest. 95–118., 133–136.
- Beda Kleinschmidt (1930): *Die Heilige Anna: ihre Verehrung in Geschichte, Kunst und Volkstum*. Düsseldorf.
- (24) *Régi Magyar Codexek, Döbrentei codex – Teleki-codex*. (1884) Közzéteszi Volf György, Budapest. 325–326.
- (25) Bálint Sándor: i.m. 108–109.
- (26) Mihalik Sándor (1940): A raguzai dóm szegedi ereklyéje. *Szépművészet*, 73–76. (két képpel). Bálint Sándor (1975): *Szeged reneszánsz kori műveltsége*. Budapest. 61–62. (Humanizmus és reformáció, 5.) Kristó Gyula (1983, szerk.): *Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig*. Szeged, 468., 753. és a 42. kép.
- (27) *Régi Magyar Codexek, Döbrentei codex – Teleki-codex*. (1884) Közzéteszi Volf György, Budapest. 280–282.
- (28) Horváth Cyrill (1899): *A régi magyar irodalom története*. Budapest. 99–100. [A Tihanyi- és a Teleki-kódexből ismerteti a legendát.]
- (29) Albrecht Dürer *Fametszeti és rézmetszetei*. (1971) Összeáll. és bev. Fenyő Iván. Budapest. 22. kép.
- (30) *Régi Magyar Codexek, Tihanyi codex. Kazinczy codex. – Horvát codex*. (1877) Közzéteszi Volf György, Budapest. 202–203.
- (31) Ulrich Raulff (1998): A történetírás képei. *BUKSZ*, 2. 10. Leo Steinberg (1996): *The Sexuality of Christ in Renaissance Art and Modern Oblivion*. Second Edition, Revised and Expanded. The University of Chicago Press, Chicago – London. 8–9., 118–119., 359–363. A képet közli: Max Geisberg (1974): *The German Single-leaf Woodcut 1500–1550*. New York. I. 59.
- (32) *Dr. Luther Márton önmagáról*. (1937) Német és latin forrásmunkákból ford. és összeáll. Virágh Jenő, Budapest. 14. *Tischreden* (1883–1937): 5967. *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Weimar.
- (33) Más forrás szerint: „Am 2. Juli 1505, ich war gerade auf dem Weg nach Hause von einem Urlaub, kam ich in ein furchtbares Gewitter. Ich hatte nur noch ein paar Stunden bis nach Erfurt zu laufen, als plötzlich ein gewaltiger Blitz so dicht neben mir in den Boden schlug, daß ich von dem Luftdruck mehrere Fuß weit geschleudert wurde. Ich war so erschrocken wie noch nie und rief: »Hilf, heilige Anna, ich will Mönch werden!«”
- (34) Bálint Sándor – Barna Gábor (1994): *Búcsújáró magyarok: A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Szent István Társulat, Budapest. 80.
- (35) Bálint Sándor (1977): *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*. II. kötet, július 1. – november 30. Budapest. 110–111. *Régi Magyar Codexek, Tihanyi codex. Kazinczy codex. – Horvát codex*. (1877): Közzéteszi Volf György, Budapest. 201.

- (36) Ungnád Kristóf ifjúkorát Rómában töltötte, ahol III. Pál pápa (1534–1549) inasa volt. (Dresser, Matthaeus [1602]: *Ungnadische Chronika...* Leipzig. 98–100.)
- (37) Voit Pál (1969): Eger és Heves megye művészettörténete (XVI–XVII. század). In: *Heves megye műemlékei*. I. kötet. Budapest. 102–104. Voit Pál (1954): Későreneszánsz kályhák Miskolci Mihály műhelyéből. *Művészettörténeti Értesítő*.
- (38) „[Herr Christoph Ungnad] hat eines fűrnemen ungerischen Herrn Tochter Frewle Anna Laschäntzin zum Gemahl gehabt, mit deren er drey Söhne, und etliche Töchter erzeugt, sein aber Welche in ihrem 14. Jar, dem Wolgeborenen Grafen, Herrn Tomasen Erdedy, Grafen zu Ebraw Key. Mayt Rudolphi Raht, Bahn in Windisch Land, ein fűrnemen Kriegs Herrn vermehelt, mit deren wr 3. Sön, uns 4 Töchter erzeugt.” (Dresser, Matthaeus, [1602]: *Ungnadische Chronika...* Leipzig. 100.)
- (39) Illéssy János (1898): Balassi Bálint Annája. *Századok*, 31.
- (40) „...Szent Anna 36 esztendőös lévén, özvegységre marada.” (Bálint Sándor: i.m. 98. Idézi Illyés szentek életéről szóló munkáját: Illyés András [1682–1683]: *A keresztyéni életnek példája és tüköre I–V*. Nagyszombat.)
- (41) *Balassi Bálint összes művei II.* (1955) Összeállította Eckhardt Sándor, Budapest. 128.
- (42) Eckhardt Sándor (1943): *Az ismeretlen Balassi Bálint*. Budapest. 194–195. RMKT IV., 312.
- (43) Perényi Zsófia 13 évvel később is slejt öltözetben gyászolt. Sárospatakról, 1602. december 14-én, császári biztosok írták róla: „Vidua, quae luctu et vestitu squalida, largas inter audiendum profundebat lachrimas.” (Takáts Sándor [1930]: *Régi magyar kapitányok és generálisok*. 2. kiad., Budapest. 417., 648-as jegyzet.)
- (44) A soványbőjt kifejezést Esterházy Miklós Nyári Kristinához írott leveleiben többször használja: 1625. február 10.: „A soványbőjthöz, im, valami sovány halakat is küldtem”; február 24.: „ne hagyjon bánkódnod a soványbőjtben”; március 2.: „aki magát megalázzván és hamvazván a soványbőjtnek adta.” (*Történelmi Tár*, 1901, 364–366.) 1625-ben a nagybőjt február 11-től március 29-ig tartott az új kalendárium szerint.
- (45) Bálint Sándor – Barna Gábor (1994): *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Szent István Társulat, Budapest. 207–208, 312. Lantosné Imre Mária [1990]: Öltöztetés Mária szobrok Magyarországon. In: *Néphit, népi vallásosság ma Magyarországon*. Szerk. Lovik Sándor – Horváth Pál. Budapest. 49–61. *Marienlexikon*. (1988) Hrsg. im Auftrag des Institutum Marianum Regensburg E. V. von Remigius Baumer – Leo Scheffczyk, Erster Band. Eos Verlag Erzabtei St. Ottilien. 414–415.
- (46) Monoszlói András (1589): *De cultu imaginum. Az idvösségre intő képeknek tiszteletiről való igaz tudomány*. Nagyszombat. Peisch Lajos (1941): *Monoszlói András (1552–1601)*. Budapest. 56–58.

Az Iskolakultúra könyveiből